УДК 82.091

А.А. Хасавнех

ӘБЕЛМӘНИХ КАРГАЛЫЙ ХИКӘЯЛӘВЕНДӘ ФУДАЙЛ ИБНЕ ИЙӘД ТАРИХЫ

В статье приводится сопоставительный анализ суфийского по содержанию рассказа А. Каргалый «О муриде шейха Зу-Нуна ал-Мисри» с различными вариантами легенды о Фудайле ибн Ийаде. Повествование выделяется яркой авторской интерпретацией. Основное внимание в произведении акцентируется на этике послушания и подчинения мурида своему шейху. Большое значение в поэтическом рассказе А. Каргалый имеет концовка, в которой автор обращается к читателю с нравственно-этическими назиданиями.

Ключевые слова и фразы: суфизм, рассказы нравственно-этического содержания, авторская интерпретация, адаб, мотив покаяния, мотив послушания.

The article provides a comparative analysis of the Sufi story by A. Kargaliy «About Sheikh Zu-Nun al-Misri's murid» with various versions of the legend about Fudail ibn Iyad. The story is characterized by author's bright interpretation. The work is focused on the ethics of obedience and the subordination of the murid to the sheikh. The ending of A. Kargaly's poetic story is of great importance where the author addresses the reader with moral and ethical edification.

Keywords: Sufism, stories of moral and ethical content, author's interpretation, adab, motive of repentance, motive of obedience.

XIX йөз ахыры – XX йөз башында укымышлы татарлар арасында әхлакый-этик эчтәлектәге төрле дидактик хикәяләр киң тарала. Күләме белән артык зур булмаган мондый әсәрләрне халык аеруча яратып укый. Аларны кулъязма җыентыклар рәвешендә төпләп, кулдан кулга йөрткәннәр, үгет-нәсыйхәт бирү максаты белән балаларга укыганнар, мәдрәсәләрнең уку программаларына кертеп, шәкертләргә белем бирүдә һ.б. максатларда кулланганнар. Бүгенге көндә Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә, Казан федераль университетының Н.И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсендәге Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә мондый хикәяләр теркәлгән кулъязма җыентыкларның күпсанлы нөсхәләре саклану аларның кайчандыр чыннан да популярлык казанулары хакында сөйли.

XVIII йөз – XIX йөз башына караган мондый кулъязмаларда изгеләр (*әүлияләр*), суфи остазлар (*шуйух*) тормышы турында төрледән-төрле тарихларга, дини-мөселман риваятьләренә тап булабыз. Татарлар бигрәк тә пәйгамбәрләр турындагы хикәяләрне үз иткәннәр, шуңа да Нух, Давыд, Сөләйман, Гайсә, Мөхәммәд (с. г. в) пәйгамбәрләр, Зу Нун әл-Мисри, Раби‘а әл-‘Әдавийа, Хәсән әл-Басри, ‘Абд әл-Кадир әл-Гиляни, Әбү Йәзид әл-Бистами, Ибраһим

ибне Әдһәм кебек борынгы суфилар турында хикәяләр аеруча киң таралган була.

Әбелмәних Каргалыйның (1782–1833 тән соң) «Тәрҗемәи хаҗи Әбелмәних әл-Бистәви әс-Сәгыйди» [Каргалый, б. 3] җыентыгына кертелгән «Бишенче хикәя»се (Хикәйәт әл-хамис) дә – шушындый әхлакый-этик эчтәлекле тарихлар рәтенә керә торган истәлекләрнең берсе. Бу китап Җәләлетдин Руминың «Тәфсир-е кәбир» («Зур тәфсир»), «Мәснәви» һәм имам әл-Газалинең «Мишкател-әнвәр» («Источник лучей») әсәрләреннән алынган ун хикәянең шигъри тәрҗемәләрен үз эченә ала. Аларның барысында да мөселман изгеләренең тормышы тасвирлана. Китапта, шартлы рәвештә «Шәех Зу-Нуна әл-Мисриның мөриде» дип исемләргә мөмкин булган «Дүртенче хикәя»дә (Хикәйәт әр-раби‘) билгеләп үтелгәнчә, шәкертнең (*мөрид*) рухи остазына (*шәйх*) карата күндәмлеге, буйсынучанлыгы темасы яктыртыла. Шагыйрьнең моннан алдагы хикәясендә әлеге мотив хикәяләү ахырында ачыла, автор мәшһүр изгеләр яисә рухи остазлар турында суфичыл характерда нәсыйхәт бирә торган теге яки бу легенданы сөйләгәннән соң, шундый нәтиҗә чыгара. Әлеге хикәядә мөрид һәм шәех мөнәсәбәтләре, беренчесенең икенчесенәберсүзсез буйсынырга тиешлеге ассызыклана.

Ә. Каргалый хикәяләвендә бирелгән ядкярләрнең үзәгендә – мөселман дөньясында билгеле суфи Фудайл ибне Ийәд (тулы исеме: Әбү ‘Али әл-Фудайл ибне Ийәд ибне Мәсгуд ибне Бишр әт-Тамими, үлгән елы мәгълүм: 802/3 ел).

Фудайл ибне Ийәд – суфилар хәрәкәтенә нигез салучыларның берсе. Билгеле булганча, яшь чагында ул Абивард һәм Сарахс шәһәрләре арасында юлбасарлык итү белән шөгыльләнә. Бервакыт ул, үз гамәлләренең гөнаһлы булуын аңлап, тәүбәгә килә, туры юлга баса. Бүгенге көндә бу кеше хакында төрле легендалар бар. Аларның эчтәлеге һәм чыганаклары Фудайл ибне Ийәднең тәүбә итү тарихын ача (чыганаклар Е.Э. Бертельсның «Суфичылык һәм суфичыл әдәбият» исемле китабында [Бертельс, с. 188–214] бирелгән). Галим Е.Э. Бертельс фикеренчә, Фудайл ибне Ийад хакындагы легендалар һиҗри белән якынча IV гасырда, Ибраһим ибне Әдһәм турындагылары туган мохиттә – хорасан суфилары арасында, барлыкка килгән. «Әмма, – дип дәвам итә үзенең фикерен галим, – Фудайл тарихының дөреслеккә ни дәрәҗәдә туры килүенең тарихи нигезләре бар» [Бертельс, с. 193]. Моннан тыш Е.Э. Бертельс, әлеге легенданың төрле вариантларын анализлап, Фудайлның «әверелү» тарихы үтә дә тәэсирле һәм нәкъ менә шуңа күрә ул әдәби әсәр булып киткән, дигән нәтиҗәгә килә [Бертельс, с. 193].

Фудайл тарихының ике төп варианты бар. Беренчесен түбәндәгечә характерларга мөмкин: бервакыт төнлә белән Фудайл ике кәрванчының үзара сөйләшкәнен тыңлап тора. Берсе әйтә: «Әйдә, борылыйк, алга таба барсак, юлбасар Фудайлга юлыгып, ул безне талар», – ди. Үзе турындагы бу сүзләр Фудайлга нык тәэсир

итә, ул үзгәрергә карар кыла һәм юлчыларга башка бу начар эш белән шөгыльләнмәячәген әйтә. Тәүбәгә килгәннән соң, Фудайл хак юлга баса.

Икенче вариант эчтәлеге белән беренчесенә охшаш, әмма анда бу тарихтан алдарак булган хәлләр турында да сөйләнә. Фудайл, төнлә белән ике юлчының сөйләшүен тыңлап торудан элек бер кызга гашыйк булган һәм аңа талап алган малыннан бүләкләр алып килә икән. Бервакыт, гыйшкы төшкән шушы кыз янына киртә аша гына кереп барганда, ул кемнеңдер кычкырып Коръән укыганын ишетә: «Аллаһыга инанган йөрәкләрегезгә Аллаһыны аңлап тынычланырга вакыт җитмәдеме әллә?» (57:15). Шуннан соң Фудайл хак юлга баса.

Бу борынгы легенданың әле тагын бик күп вариантлары бар, әмма алар Россия галимнәре хезмәтләрендә җентекләп тикшерелгән [Бертельс, с. 4].

Ә. Каргалыйның «Шәех Зу-Нуна әл-Мисри мөриде хакында» дигән әсәрендә күп балалы, балаларын ашату хәленнән килми торган, гаҗизлектән үзенең рухи остазы суфи Зу-Нуна әл-Мисри янына килгән бер мөрид турында сүз бара. Тегесе, ачуланып, моңа юлбасарлык итәргә боера. *«Бу харами, и мөриднең азгыны! / Ултырыб Дәрбәнд үзә раһи күзәт, Куб кашымдан тиз заман, ултырма кит!» (Бул харам, и мөриднең азгыны! / Тау куышына качып утырып, юлны күзәт, тиз кит каршымнан, күздән югал!*) [Каргалый, б. 26]. Мөрид, бөтен нәрсәсен сатып бетерә дә, тапкан акчасына ук һәм җәя сатып ала, шуннан «зур юлга» чыгып китә. Аңа күп еллар башкисәрлек белән шөгыльләнеп, шул рәвешле ашарына-яшәренә мал табып көн итүче башка юлбасарлар очрый, бу да шуларга кушыла. Нәкъ шул вакытта аларның каршысына сәүдәгәрләр килә икән, көтеп торган арада юлбасарлар яңа килеп кушылган мөридкә: «Менә синең нәрсәгә ярагланлыгыңны сынар вакыт җитте», – диләр. Тиз арада сәүдәгәрләрне тотып алалар һәм бәйләп куялар. Юлбасарлар өере башлыгы яшь башкисәрнең кулына үткен кылыч тоттыра һәм сәүдәгәрләрнең берсен үтерергә боера: *«Берен үлтер сән дәхи, вирмә әман. / Бу һөнәрдә күрәен мигъйарыңый, Һәм әлеңдә нәчә кувәт варыный» (Кызганып тормый гына берсен үтер! / Бу һөнәрдә булдыклылыгыңны, кулыңнан нәрсә килгәнне күрсәт).* [Каргалый, б. 27]. Мөрид югалып кала, нишләргә дә белми. Уйлары белән ул үзенең рухи остазына ярдәм сорап мөрәҗәгать итә. Шулвакыт ул остазының түбәндәге сүзләрен ишетә: *«Ку аны, залим башыны кыл җода. / Вирмә мөһләт, кәс ләгыйньнең башыны, Куртар ул таҗир улан кардәшеңе!» (Калдыр аны, ә залимның башын өз, тукталып торма, кис ләгыйньнең башын, кардәшеңне коткар)* [Каргалый, б. 28]. Шуннан соң мөрид бер кизәнүдә өер җитәкчесенең башын кисеп төшерә, аннары тиз генә үтерелергә тиеш сәүдәгәрнең бәйләнгән кулларын ычкындыра, шуннан болар икесе бергә Аллаһыдан кычкырып-кычкырып ярдәм сорыйлар. Калган башкисәрләр бу вакытта читтәрәк сәүдәгәрләр төркемен токарлап тору белән мәшгуль икән, кычкырып Аллаһыга мөрәҗәгать иткән тавышка йөгереп

килсәләр, башлыкларының канга баткан үле гәүдәсен һәм арысланга тиң, коралланган куәтле ике ирне күреп, бик нык куркып калалар. *«Кылдылар зан: «Дотмак өчен бонлары, Кәлмеш улаку гаунән гаскәр ары». (Шиккә калдылар: боларга гаскәр килеп булышкандыр)* [Каргалый, б. 28]. Шуннан соң башкисәрләр качып китә. Сәүдәгәрләр исә, үзләрен коткаручы мөрид белән бергә, Аллаһыга рәхмәт әйтеп, гыйбадәт кылалар һәм әйтәләр: «Син Хозыр пәйгамбәр түгелме, әй, безнең коткаручыбыз? Безне юлбасарлардан араладың!» Мөрид боларга барын да сөйләп бирә. Сәүдәгәрләр, бичара мөриднең башыннан узган вакыйгаларны тыңлагач, аңа тагын да зуррак ихтирам һәм рәхмәт белән баш ияләр. Үз мөлкәтләрендәге иң затлы һәм кыйммәтле әйберләрне җыеп, мөридкә бирәләр, аннан кулын үбеп, үз юлларына китәләр, гомерләренең ахырынача коткаручылары өчен дога кылып яшиләр. Хикәяләү шушындый бәхетле нотада тәмам була.

Шигъри хикәяләүнең бетем өлешендә төрки әдәбиятларда барлыкка килгән традиция буенча, укучыга әхлакый-этик үгет-нәсыйхәт бирелә, уйланырга, сөйләгәннәрдән сабак (*гыйбрәт*) алырга чакырыла. Шагыйрь болай дип нәтиҗә чыгара: суфи остазның ихтыяры беренче катка никадәр әхлаксыз һәм дуамал тоелмасын, мөрид аңа буйсынырга һәм берсүзсез ул әйткәнне үтәргә тиеш, болай эшләүнең ахыры хәерле булачак.

Мәсьәләгә мондый юнәлеш бирү мөселманнарның Изге китабыннан ук килә. Бәндә үзенә нәрсә хәерле, нәрсә начар икәнен алдан белә алмый, дигән аңлатма Коръәндә бар. «Сезгә көрәшү язган, гәрчә бу сезнең өчен рәхәт әйбер булмаса да. Бәлки сезнең өчен хәерле булган әйбер сезгә начар булып күренер. Бәлки сез үзегез өчен хәерсез булган нәрсәне бик ярата торгансыздыр. Аллаһы белүче, ә сез белмисез» (2: 216).

Ә. Каргалый үз әсәрендә суфичыл доктринада әһәмияте зур булган мәсьәләне күтәрә. Мөриднең тышкы һәм эчке (яшерен) *әдәбенең* төп кагыйдәләреннән берсе – сырхауның табибны карусыз тыңлавы мисалында, шәехенең бөтен тыю-боерыуларына ихлас тугрылыгы һәм аңа тулысынча буйсынуы. Хәдисләр һәм хокук белгече, мәгълүм мөселман Мөхәммәд ибне Хәмид Тәмризи (824–892) әйткән: «Шәехләр боерганга һәм алар тәрбиясенә канәгатьсезлек иткән кешене Коръән һәм Сөннәт кагыйдәләре тәрбияли алмас» [Адабы мюрида]. Әсәренең соңгы ике юлында Ә. Каргалый, бу фикерне тагын да ассызыклап, болай ди: *«Зи сәгадәт шәйхең әмрилә модам, Әйләйәнләр би тәхәллеф собх-у-шам. / Уламы хосран дәхи бондин зийад, Әмре шәйхә кылмайана инкыйад!»* Ягъни: бәхетле шул кеше, кем үзенең шәехенең әмерләрен көне-төне үти / Үз остазына тугрылык күрсәтмәгән кешене нинди зур үкенеч көтә [Каргалый, б. 29].

Шәкертнең үз шәехенә буйсынучанлыгын суфилар арасындагы мәхәббәт белән бәйләү дә бар: мөриднең остазын яратуы һәм аңа бәйләнгәнлеге аның тыңлаучанлыгы белән ныгытыла; шәехенә мәхәббәте никадәр зур булса, мөрид Аллаһыны танып-белү юлында да шулкадәр

алга китә дип санала. Шул ук вакытта татар суфи-шагыйренең «Шәех Зу-Нуна әл-Мисри мөриде хакында» әсәренең башында шәкертенең зарына каршы остазы аңа башкисәр булырга боера. Моны ул шактый тупас итеп әйтә һәм мөридне куып җибәрә. «Хәтта мөриднең рухи атасы булган шәех үз шәкертен тәрбияләгәндә тупас алымнар кулланган очракта та мөрид, тынычлык саклап, аны тыңларга тиеш, чөнки остаз моны мөриднең хаталарын төзәтү һәм аны рухи сафландыру максаты белән эшли. Алай гына да түгел, остазы кулланган алымнарның хаклы булуында мөрид аз гына да шикләнергә тиеш түгел. Шәехенә «Ни өчен?» дип ризасызлык белдергән мөрид беркайчан бәхетле булмас» [Адабы мюрида].

Ә. Каргалый хикәясендә мөрид канәгатьсезлек белдерми, ә остазы ихтыярына сүзсез буйсына, шуның өчен ахырда рәхмәткә ирешә. Автор, мөриднең шәехкә буйсынуына һәм аны тыңлавына, бу икәүнең үзара тыгыз һәм ихлас мөнәсәбенә аерым игътибар юнәлтеп, үз әсәрен суфичыл рухта төзегән.

Татар суфи-шагыйре Ә. Каргалыйның мөрид-юлбасар хакындагы әсәре, Фудайл ибне Ийәд турындагы моңа кадәр билгеле барлык тарихлардан аермалы буларак, бик нык трансформацияләнгән. Беренчедән, Ә. Каргалый әсәрендә Фудайл ибне Ийәднең прототибы булган мөрид бик борынгы мәгълүм суфи Зу-Нун әл-Мисриның шәкерте буларак тәкъдим ителгән, ә моның бернинди реаль нигезе була алмый, чөнки Фудайл ибне Ийәд вафат булганда (802/3 ел) Зу-Нун әл-Мисри (796–859) бары алты яшьтә генә булган. Икенчедән, мөрид тарихын Ә. Каргалый әсәрендә Фудайл ибне Ийәд турындагы мәгълүм легендалар белән бәйли торган төп нәрсә – геройның көтмәгәндә «әверелүе», әмма татар суфи-шагыйре хикәяләвендә сюжет көзгедәгечә чагылган: легендаларның төп версияләрендә Фудайл ибне Ийәд иң әүвәл башкисәр-юлбасар була, ә Ә. Каргалыйда исә төп герой соңрак, үз остазының боерыгын тыңлап, талаучыга әйләнә. Һәм, ниһаять, өченчедән, Фудайл ибне Ийәд турындагы традицион сюжетның төп канвасы аның тәүбә итүе һәм рухи әверелеш кичерүеннән гыйбарәт. Суфилар үтә торган, хак юлга кайтара торган тариканың башлангыч ноктасы – тәүбәгә килү. Кичерү сорап, гөнаһлардан тәүбә итү мотивы, һичшиксез, ул – «тәүбә»нең беренче баскычы. Гадәттә кеше күңелендәге тирән тетрәнүләр, дөньяга карашта бик тиз була торган үзгәреш-борылышлар рәвешендә сурәтләнә торган тәүбәгә килү мотивы мәшһүр суфиларның «табакать» жанрында язылган агиографик хезмәтләрендә еш яңгырый. Әш-Ша‘ранинең *«Табакать әл-кубра»,* Әбү ‘Әбд әр-Рахман ас-Суламиның *«Табакать әс-суфийа»,* Әл-Кушайриның *«Әр-Рисала фи ‘илм ат-тасаввуф»*, Гаттарның *«Тазкират әл-әүлия»,* Мөхәммәд Морад Рәмзинең *«Нафа’ис әс-салихәт»*е һ.б. – әнә шундыйлардан.

Ә. Каргалый әсәрендә төп геройның тәүбә итү мотивы юк. Биредә төп мотив – югарыда әйтелгәнчә, мөриднең шәехенә, ягъни үзенең рухи остазына буйсынучанлыгы, күндәмлеге.

Шулай итеп, Ә. Каргалый иҗат иткән бу әсәр, үзенең структурасы һәм эчтәлеге белән төрле-төрле мотивларның, сюжет һәм тарихларның могҗизаи рәвештә үрелүеннән гыйбарәт калейдоскопны хәтерләтә. Мөрид Зу-Нун әл-Мисри турындагы тарих, шагыйрьнең башка бик күп әсәрләре кебек үк, гаять оригиналь. Әсәрдә авторның үзенчәлекле интерпретациясе бар һәм нәкъ менә шул сыйфат шагыйрь иҗатының әһәмиятен күтәрә дә.

Әдәбият

Адабы мюрида [Электронный ресурс]. URL: http://www.sufizm.ru/murshid&murid/adabi/2/ (дата обращения: 26.01.2014).

Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1965. 528 с.

Каргалый Ә. Тәрҗемәи хаҗи Әбелмәних әл-Бистәви әс-Сәгыйди. Казан: Казан ун-ның табгыханәсе, 1889. 34 б.

Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / пер. с англ. М.Г. Романов. СПб.: Изд-во Диля, 2004. С. 29–31.

Хасавнех Алсу Әхмәдулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре